

Ольга ФРОЛОВА

ОСОБА ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЬОГО ВЧЕННЯ СОФІЇ РУСОВОЇ

У статті аналізується проблема особи, що виступає об'єктом філософсько-педагогічного вчення С. Русової. Простежується підхід моделювання кінцевого результату — сформованої особистості — запропонований С. Русовою. Також обґрунтовується положення про те, що розроблені С. Русовою освітньо-філософські питання особи, були новаторськими на рубежі XIX-XX ст., а в деяких аспектах не втратили свою значущість і для сьогодення.

Проблема особи належить до фундаментальних проблем філософії в цілому і є основною у філософії освіти. Вона завжди була у центрі філософсько-освітніх міркувань, нерідко визначала їх характер і спрямованість. Особливої уваги проблема особи набуває в сучасних умовах, що характеризуються переходом людства від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства. Виражений у змісті особи, соціокультурний розвиток людини в цій ситуації стає, з одного боку, основним фактором сучасного прогресу, а з іншого, — головною передумовою подальшого поступу людства. Це, в свою чергу, зумовлює дедалі більшу орієнтацію суспільного освітнього процесу і всього суспільства на забезпечення повноцінного буття людини як самотворчої особистості.

Проте філософсько-освітні дослідження особи будуть неможливі в науковому сенсі, якщо ігноруватиметься історія філософсько - освітньої думки. Зокрема, мало вивченою залишається проблематика особи в контексті української філософії освіти кінця XIX — початку XX століття. Особливо це стосується вчених, котрі зробили суттєвий внесок у вирішення філософських проблем освіти, але через соціально-політичні події емігрували з України у 20-і роки минулого століття. Серед них особливе місце посідає С. Русова, творчий доробок якої розглядається до цього часу переважно в межах завдань педагогіки. Окремі наукові і публіцистичні розвідки Л. Вовк, О. Губко, Н. Калениченко, В. Качкана, В. Майбороди, Г. Пацюк, О. Пеньковець, О. Проскури, Д. Чередниченка — це, можна сказати, початок фундаментального вивчення, осмислення і творчого використання науково-педа-

гогічної і філософсько-освітньої спадщини педагога. Загалом же у свідомості багатьох С. Русова залишається виключно педагогом, хоча дослідження О. Пеньковець показали, що вона справедливо вважається одним із фундаторів вітчизняної філософії освіти [3, 4].

Твори С. Русової, отже, мають велике значення і постають теоретичним й історичним джерелом соціально-філософського аналізу освіти в Україні. Вони багато важать особливо з погляду сучасного реформування освіти в Україні, мета якої — створення такої системи національної освіти, котра здатна забезпечити плідне існування українського народу в ХХІ ст., означеного поширенням інформаційного суспільства і глобалізацією буття особистості. Проте, як зазначено вище, філософські погляди С. Русової на особу залишаються недостатньо дослідженими, хоча вона сама твердила, що «питання виховання цілком філософічне, яке і зв'язує цю науку з педагогікою» [3, 160].

Розглядаючи проблему особи у філософсько-освітній інтерпретації С. Русової, відзначимо, що починаючи з 60-х років ХІХ століття у філософській думці України та Російської імперії в цілому можна виділяти два напрямки: філософсько-публіцистичний і філософсько-педагогічний. Перший мав за мету критику суспільно-політичних процесів в імперії, а другий зосередив увагу на вирішенні освітньо-екзистенціальних проблем суспільства, ставлячи за мету засобами освіти і науки вплинути на загальнокультурну, а відтак і на загальнополітичну ситуацію в імперії. До другого напрямку, власне, і приєдналася С. Русова як своєю просвітницько-навчальною, так і науково-теоретичною роботою в галузі освіти.

Філософсько-освітнє крило, до якого належали такі попередники С. Русової, як К. Ушинський, І. Пирогов, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький та ін., виходило із пріоритету особи і обґрунтувало антропоцентричну педагогіку. Звернення до творчості С. Русової, яка розробляла філософські питання педагогічного вчення про людину, сприяє як розробці історії філософії освіти, так і вирішенню філософських питань сучасного оновлення змісту освіти в Україні. Адже філософські засади її вчення про освітню систему цілком суголосні з принципами філософії сучасного реформування освіти, викладеними «Національною доктриною розвитку освіти» в Україні (2000 р.).

Отже, мета даної статті полягає в аналізі особливостей тлумачення особи у філософсько-освітньому вченні С. Русової. Варто у зв'язку з цим підкреслити, що в межах філософії освіти розгляд особи будеється дещо інакше, ніж на рівні загальнофілософської теорії. Загальнофілософська, як і, наприклад, соціально-філософська теорія особи орієнтується на тлумачення останньої як «суми соціальних ролей» або ж на розуміння її як суб'єкта, що персоніфікує у неповторній формі деяку сукупність суспільних відношень. Філософія освіти, як свідчать твори С. Русової та інших відомих вчених, особу розглядає скоріше як властивості, що набуваються людиною в суспільстві упродовж усього життя, тобто від дитинства до старості, від народження до смерті. Отже, тут в центрі уваги перебуває формування і самоформування у персональній формі людини як особи.

Тому вихідною ланкою у філософії освіти С. Русової є дитина, отже, людина з її природними задатками, здібностями, потребами, прагненнями тощо. «Як нема в садку двох кушів однаковісіньких так нема в класі двох дітей з однаковими почуттями, думками, спроможностями» [8, 4], — відзначала Софія Федорівна. Тому загальнофілософське питання «Що є особа?» С. Русова переводить у площину пошуку відповіді на питання: «Що є дитина як особистість?»

Такий, екзистенціально-персоналістичний, по суті, погляд на особу і зумовлював визнання С. Русовою того, що кожна дитина народжується для світу завдяки неподільності біологічного і соціокультурного процесів у житті людства. У своєму ембріональному розвитку, відзначила С. Русова, дитина проходить різні етапи і форми органічного буття, але в суспільство вона приносить із собою риси, здобуті людиною на шляху тисячолітньої культури, виявляючи різні ознаки належності до тієї чи іншої раси, нації, народності. Разом з тим, вона має і такі індивідуальні риси, що закладені в ній за спадковістю батьками. Немовля, таким чином, відразу є продуктом, з одного боку, безпосередньої спадщини й індивідуальності (онтогенез), з другого — біологічних і соціокультурних впливів (філогенез). Тому й психічна «душа новородженої дитини, — вважала С. Русова, — не є чистий білий аркуш паперу; вона ще до народження дитини має в собі неясні, загадкові риси, які виявляють досвід, враження, колись давно пережиті її прадідами» [9, т. 1, 136]. Отже, на людину з дня народження слід дивитися як на цілком «природну, біологічну, але одночасно і як на особу соціальну, частину громадянства» [9, т. 1, 136].

Людина народжується, перш за все, як істота біологічна. Новонароджену дитину С. Русова розглядає як ціле людське дитя. Так визнається, що воно ще до народження пов'язане певним чином через матір із соціокультурним та вселенськими чинниками. Тому С. Русова вважає, що людина як об'єкт і як суб'єкт освітнього процесу, народжується вже із сукупністю діяльних задатків або інстинктів. Тобто мислителька дотримується тієї думки, що вже народжена людина неповторна й унікальна особистість, але не в соціологічному, а у психофізіологічному аспекті. Засобами акомодатції, переймання від батьків, довкілля та утворення звичок дитина поступово набирається соціокультурних життєвих сил, розвивається фізично, інтелектуально і психічно. Причому розвиток біологічних задатків і властивостей характеризує процес функціонального становлення й формування людини в суспільстві, що виявляється у вікових етапах її розвитку та поведінки. Це становлення знаходить свій вираз у специфічних соціально-біологічних рисах дитинства, юнацтва, змужіння і старості.

Якщо індивідуум, у розумінні С. Русової, істота біологічна, то особистість — це людина як соціальна істота. «Людина стає людиною лише в громаді, — писала вона. Свідомість закону, моральне розуміння і закладається лише в спільності, в контакті з людьми. Для окремої особи, відірваної від громадського життя, не існує закону, не виявляється безумовна ідея добра. Лише в спільності, в спільному житті всіх людей складається моральний і юридичний закон, моральні завдання, обов'язки» [9, т. 1, 96].

Особистість людини, таким чином, виникає у процесі діяльності людини і розвивається в суспільних умовах її життя. Отже, її діяльне єство постійно перебуває під впливом економічних, політичних, національних, культурних та інших соціальних факторів. Вони складають, за С. Русовою, соціальне оточення формування особистості. Саме ж формування людини як особистості — довготривалий, складний процес соціалізації індивіда, в якому дитина набуває людських морально-психологічних якостей, правил і норм поведінки, суспільної свідомості. Тому С. Русова вважала, що «зрозумівши тісний зв'язок особи з громадянством, уявивши собі найкращі добродетності, яких вимагають від особи громадянські обов'язки, можна з'ясувати, як саме треба здійснювати соціальне виховання, щоб наслідком його був справжній розвиток громадянства, збільшення в ньому активних розумних діячів» [9, т. 1, 121].

Становлення особи С. Русова пов'язує із процесом соціалізації, який вона розглядає у двох аспектах: по-перше, як процес включення дитини у соціокультурне життя суспільства; по-друге, — в освітньо-педагогічному плані, тобто як вплив шкільного та іншого навчання і виховання на формування особи в розумінні розкриття її здібностей.

Соціокультурна соціалізація особи тлумачиться С. Русовою переважно в плані філософсько-педагогічних поглядів, що усталилися ще із XVIII-XIX ст. Так, вона виокремлює засадничу роль родини і родинного виховання у розвитку особи. Крім цього, вона підкреслює різноманітність впливу товаришів, учнів, людей для становлення особистості. Зрештою, С. Русова найвищим шаблоном соціалізації особи вважає усвідомлення нею свого національно-громадянського статусу. Громадянська соціалізація особи завершується тим, на її думку, що особа, як громадянин, має «ідейну мету свого існування на користь собі і громаді» [4].

Освітньо-педагогічний аспект соціалізації С. Русова пов'язує із діяльністю школи. Особливість даного процесу полягає в його певній упорядкованості, керованості і, таким чином, контрольованості.

Словом, філософсько-освітня концепція особи С. Русової вбачала в соціокультурній екзистенції людини саме такі вихідні моменти, які властиві українській філософській традиції. Людська особистість в межах цієї традиції значною мірою аналізується, спираючись на взаємодію людини з природним довкіллям та громадсько-суспільним середовищем, тобто, розглядається як результат взаємодії Мікрокосму із Макрокосмом. Софія Русова в цьому сенсі продовжує у філософсько-освітньому плані розробляти в умовах суспільства початку XX-го ст. ідею особи як Мікрокосму, що традиційно була притаманна українській філософській думці з часів Київської Русі.

Маючи великий життєвий і педагогічний досвід, всебічні знання, а також «своє філософське розуміння завдань життя взагалі, і свого часу особливо» [4, т. 1, 181], С. Русова була переконана, що становлення особи в системі освіти потребує допомоги, котра спочатку має сприяти «вільній еволюції духовних і фізичних сил дитини» [4, т. 1, 199]. Тому в педагогічному плані вона важливим вбачала «виробити людину» з широким розумінням своїх громадянських обов'язків, із незалежним, високо розвинутим розумом,

братерським почуттям до усіх людей, людину, здатну до роботи, таку людину, яка ніде «ні за яких обставин не загине морально і фізично й втілить у життя свою незалежну думку» [5, 37]. Одночасно в такій освітньо-виховній діяльності реалізовувалася й філософсько-освітня мета, суть якої в тому, щоб акцентувати «культ особи», яка вільно виявляє усі свої творчі сили.

Слід відзначити, що С. Русова розглядає проблеми філософії освіти на початку ХХ-го ст., урахувавши, перш за все, соціально-політичний аспект національно-культурного розвитку суспільства в Європі, на просторі всієї Російської імперії, а особливо в розділеній між Австро-Угорською та Російською імперіями Україні. Причому вона дійшла сумного висновку, за яким освіта і школа в Україні перебувають в занедбаному і відсталому стані у порівнянні з країнами Західної Європи і навіть із Росією.

Підкреслимо, що в цілому суспільна ситуація в Україні на початку ХХ ст. ставала все більше суперечливою. Українське суспільство, в тому числі й освіта, особливо упродовж 1920-х р. перебувало у стані соціального бродіння. Класово-становою соціальною структурою, що була властива Російській імперії та Австро-Угорщині, була зруйнована, а нова соціальна структура в Україні тільки формувалася. Крім того, у згадані вище роки на передній план суспільного життя в Україні виступила соціально активна особистість, яка заявила про себе вимогами створення національної держави та руйнуванням існуючих на той час капіталістичних форм промислового виробництва.

Сформована в часи Російської та Австро-Угорської імперій система шкільної освіти з 1917-го року в Україні вже не відповідала вимогам тогочасного суспільства. «Сучасна українська школа, — констатувала С. Русова, — не дає дітям освіти, бо вона суперечить усім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя; вона не відповідає національному духовному складу українського народу», — зазначала автор [8]. Замість школи, яка повинна була пристосувати особу до імперського політико-правового порядку, виникла потреба в школі, яка, з одного боку, була б доступною і масовою, а з іншого, — не обмежувала і не уніфікувала б людську особистість.

Останнє спонукало С. Русову до філософсько-освітнього переосмислення тлумачення особи. Якщо, скажімо, західні мислителі перших десятиліть ХХ-го ст. акцентували пріоритет знань й оперте на них виховання особи, то після всебічного аналізу їхніх вчень С. Русова робить висновок, що особу в системі освіти в цілому слід розглядати на основі соціокультурних вимірів, зокрема, як «моральний критерій» [3, т. 2, 116]. Річ у тім, пояснювала дослідниця, що у людей не однакові ідеї, не однакові практичні орієнтири і цінності. Одні люди ставлять у своєму житті понад усе приватні вигоди, багатство, владу, інші — високу освіту і моральні якості тощо, тобто в кожен історичну епоху, підкреслювала С. Русова, панують свої цінності, а тому ніколи не існує «абсолютно доброго виховання, яке мало б однакову цінність у будь-яких умовах життя; як змінливі ідеали громадянства, так змінливе й виховання, що готує до громадського життя». Але незважаючи на це, «все ж кінцевою метою виховання завжди була і є добродійність, моральність і все навчання мусить виробити в дитині такий світогляд, при

якому правда і добро стояли б на такому ґрунті, щоб просто промовляли до її розуму й перемагали в ній той егоїзм, що в кожній дитині панує довгий час» [3, т. 2, 157–158].

Отже, справді освічена в контексті філософії С. Русової насамперед моральна особа. Суть у тому, що моральний імператив філософії освіти вимагає, щоб персонально конкретна людина і ніхто інший була суб'єктом засвоєння як знань, так і всього багатства, але не за рахунок інших людей і їхніх благ, а в межах буття свого народу. Тому, за Софією Русовою, ґрунтом для освіти кожного народу «є культ своєї Нації і Батьківщини, бо кожна нація може бути тим більше корисною для Всесвіту, оскільки інтенсивно вона може реалізувати свої власні етнічні вартості» [6].

Народ же стає нацією настільки, наскільки через систему власної освіти й самопізнання обирає власний спосіб буття, спрямованість своєї долі чи зусиль, своє місце в історії людства. Лише народ, який потрапляє у ситуацію онтологічного вибору, вважала С. Русова, отримує найважливішу освітню передумову для перетворення на націю і робить перший крок свідомого національного буття. Приступити до самовизначення через освіту означає ствердити особу у вимірі національної культури, яка, власне, і є різноманітно існуючою системою самовизначення людини як особистого буття. Процес національного творення, згідно з філософсько-освітніми настановами С. Русової, не стільки є власне родовою дією, скільки індивідуальною дією кожної людської особистості, яка належить до конкретної нації і здатна творити.

Необхідно зазначити, що імперативність моральності в становленні особи — це відображення у філософсько-освітніх поглядах С. Русової гуманно-демократичних прагнень й уявлень провідної групи української інтелігенції кінця XIX — початку XX століть про суть ідеалу людини і людської особистості і прогнозування того, якою в кінцевому підсумку повинна стати людина — патріот своєї Батьківщини. Такий погляд на особу був зумовлений в межах філософського осмислення освіти самим життям, довготривалою і виснажливою боротьбою багатьох поколінь українців за утвердження державності, відродження й розквіт української нації, національної культури, мови, школи, системи освіти, ствердження моральних засад українського народу, величезними палкими прагненнями до незалежності, волі, свободи, щастя й добробуту. Тому й соціокультурна динаміка особи — людини від часу дитинства до періоду старості — у філософії освіти С. Русової прямо чи опосередковано пов'язана із вирішенням питань націєтворення, серед найближчих завдань якого в XX ст. гостро стояло питання створення української самостійної держави.

Освічена особистість внаслідок цього повинна не тільки пізнавати, а й змінювати світ на краще та сприяти національному самоствердженню, спираючись на міри громадської моралі. Одночасно С. Русова проводила думку про те, що всебічно сприяючи самореалізації індивідуальних здібностей людини освіта зумовлює її соціокультурний статус. Тому місце особи в суспільстві тісно пов'язане зі станом навчально-виховного процесу в

системі освіти, особливо із якісним рівнем підготовки вчителів. Вчитель за своїм життєвим покликком мусить «з мужністю брати на себе відповідальність, користати зі впливу свого на дитину, дорожити нахилом дитини, підпорядковуватися ним і шукати засоби, щоб якнайкраще скерувати дитину на добрий шлях. Ця наша сугестія разом із тим не повинна обмежувати волі дитини, її самостійної думки, а має лише освітлювати й корегувати її самостійне поступування. Наша відповідальність тут дуже велика, бо майже виключно від нас залежить, куди саме ми направимо волю ще мало свідомої істоти» [10, т. 1, 162].

Вчена вважала, що майбутня доля всього українського народу значною мірою залежить не від складу політиків і чиновників, а від особи вчителя. Оскільки вчитель синтезує в собі психологію, звичаї, культуру свого народу, остільки є «найважливішим фактором в усякому шкільному вихованні, а в національній школі набирає особливого значення» [7]. Вчитель має бути справжнім представником свого народу, поєднувати свою долю з долею народу, жити й самовіддано працювати в ім'я народу, для його блага. Кожен народ має свої особливості, по-своєму оригінальні й самобутні. Це постійно мусить мати на увазі вчитель. Щоб виконувати свою високу функцію, бути корисним народові, плідно працювати для його блага і процвітання, вчителів необхідно узгодити свої цілі і прагнення з цілями і прагненнями свого народу. А в Україні це, на думку С. Русової, можливо тоді, коли вчитель має в собі почуття любові до українського народу, відповідальності перед ним. Тобто особа вчителя виступає носієм соціально-виховних цінностей. А такими цінностями є родина, національна історія і культура, повага до людини та її гідності, розуміння своїх обов'язків і відповідальності перед суспільством і державою, зрештою, патріотизм.

Патріотизм С. Русова розглядає не як морально-естетичне явище типу «любов до рідної землі», «любов до Батьківщини», а як такий вияв соціокультурного існування особи, що виконує функцію «містка», котрий зв'язує особисте життя та навчально-виховний процес із історією народу, наявним суспільством. У цьому сенсі патріотизм у філософсько-освітньому підґрунті педагогіки С. Русової виступає формою поширення особистого «Я» на все суспільство, історію народу. Тому своєрідним інтегратором соціальних цінностей у вихованні С. Русова розглядала національну свідомість. Мислителька підкреслювала, що національна свідомість об'єднує в освітньому процесі все навчання і виховання. Але одночасно вона підкреслювала: «Цю ідею не треба плутати із шовінізмом, це є глибоке прагнення кожного народу знати себе як відокремлену частину людства і свідомо зрозуміти своє місце серед людності всього світу, свою національну роль у світовому культурному русі і працювати для найкращого збагачення її скарбів» [7]. Почуття національної свідомості повинно бути домінуючим у вихованні моральності, а навчання має здійснюватися на культурно-національних засадах й обов'язково рідною мовою.

Таким чином, С. Русова стверджує пріоритет навчання і виховання, насамперед, рідною мовою і на базі української культури. Причому засадни-

чим фактором, вважала С. Русова, є наслідування батьківського досвіду, шляхом якого дитина оволодіває не тільки мовою, як засобом спілкування, а й засвоює соціальнокультурні традиції українського народу. С. Русова розуміла мову як констатуючу ознаку української нації і її спасіння від занепаду.

Нова школа в Україні має надати освіті розвиваючий, виховний характер. Навчання у такій новій школі, на думку вченої, повинно спрямовуватися на саморозвиток дитини, на те, щоб допомогти їй стати особистістю, спроможною до подальшої самостійної творчої діяльності. Причому шкільна освіта повинна мати особистісну орієнтацію. Одним із найважливіших завдань школи, підкреслювала С. Русова, «є не випускати зі своїх стін одноманітних горожан» [6]. Вона вважала, що «усе багатство нації в людях, в особах, усе життя її в вільному розвитку усіх здібностей її горожан» [6].

Отже, розгляд проблеми особи у філософсько-освітньому вченні С. Русової містить аспекти, які були справді нові для української педагогіки першої половини ХХ ст. і не втратили своєї актуальності нині. Зокрема, особа в освітньо-філософському розумінні мислиться і визначається як людина, що має певну вроджену психофізіологічну конституцію, генетико-культурно пов'язана із предками та наявним соціальним оточенням — родиною, товаришами, громадою, проходить вікові етапи і усвідомлює мету свого існування та діяльності на користь собі і суспільству. Чинниками становлення особи постають «стихійна» соціалізація, що відбувається внаслідок проживання у певному соціальному мікросередовищі, та раціонально упорядкована соціалізація, мається на увазі діяльність школи. Вчення С. Русової орієнтоване на людину як суб'єкт і об'єкт навчального процесу, на захист прав і свободи особистості учнів.

Уся педагогічна спадщина С. Русової спирається на солідне філософське підґрунтя, яке не втратило у багатьох аспектах своєї значущості і для сьогодення. Адже і в першій половині ХХ ст., коли С. Русова розробляла освітньо-філософські питання педагогіки, і тепер значною мірою вирішуються схожі питання реформування і створення системи національної освіти.

Література:

- Ў́ Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. — К.: Ін Юре, 2003.
- Ў́ Ківишар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. — 1994. — №1. — С. 105–108.
- “ Ў́ Русова С. Дидактика. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. — К.: Либідь, 1997.
- Ї Ў́ Русова С. Дошкільне виховання. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. — К.: Либідь, 1997.
- І Ў́ Русова С. Ідейні підвалини школи // Світло. — 1913. — № 8. — С. 33–38.
- І Ў́ Русова С. Моральні завдання сучасної школи // Рідна школа, 1938, №7. — І Ў́ Аз Ў́ Ў́
- ” Ў́ Русова С. Національна школа. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. — К.: Либідь, 1997.
- Ё Ў́ Русова С. Нова школа // Світло. — 1914. — № 7–8. — С. 3–16.

